ISMERTETÉS ÉS BÍRÁLAT

Walter Hollitscher: A természettudományos világkép*

Walter Hollitscher bécsi egyetemi tanár nehéz feladatra vállalkozott. Műve, amely 1960-ban jelent meg Bécsben, azzal az igénnyel lép fel, hogy marxista módszerrel áttekintést nyújtson a természettudományos világfelfogás kialakulásáról és jelenlegi problémáiról. A könyv magas színvonalú ismeretterjesztő munka, és ebben a műfajban is feltétlenül hasznos olvasmány, mert részletes és közérthető magyarázatot ad. Emellett filozófiai szempontból van egy jelentős érdeme. Korunk természettudományos világképének bemutatásával olyan könyvet írt, amely régóta „hiánycikk" a marxista irodalomban. A természetdialektikától való idegenkedés — amely onnan származott, hogy a természetdialektikában a régi típusú természetfilozófia színvonalára való visszaesés veszélyét látták — visszatartotta a marxista filozófusokat attól, hogy az *egész* tudományos világkép vizsgálatából vonjanak le filozófiai általánosításokat. Így, Engels alapvető műve óta, a filozófiának ezt a területét, sajnálatos módon, eléggé elhanyagolták. Hollitscher könyve jelentős lépés ezen a téren, nemcsak azt bizonyítja, hogy ez helytelen, hanem azt is, hogy a XX. század második felében, a természettudományok rendkívül gyors fejlődésének idején sem lehetetlen egy ember számára a tudományos világkép filozófiai szintézise. A szerző sokirányú képzettsége és érdeklődési köre lehetővé teszi, hogy biztos kézzel nyúljon a feladathoz. A szerző a filozófia, az orvostudomány és a biológia doktora, ez meglátszik a könyv szerkezetén és gondolatmenetén is. Az első és a második fejezet filozófia- és tudománytörténeti vizsgálódás. A további három fejezet egy-egy tudományág — a csillagászat, a biológia és az antropológia — kérdéseivel foglalkozik, főleg olyan problémákat tárgyalva, amelyek világnézeti szempontból jelentősek.

Az első fejezet áttekintést ad a világnézet kialakulásáról és fejlődéséről a mágikus elképzelésektől a dialektikus materializmusig. E roppant mennyiségű anyag vázlatos tárgyalásában igyekszik helyt adni mindazoknak a filozófusoknak és természetkutatóknak, akik elméleteikkel, felfedezéseikkel hozzájárultak a tudományos világkép kialakításához. Főleg a fizikai tudományok eredményeit mutatja meg, mivel a természettudományos világképet elsősorban a fizika determinálja.

Nem történelmi szempontból, de hasonló kérdéseket tárgyal a második fejezet is. („A mozgó anyag"). Ez a beosztás kissé zavaró, mert néhány kérdéssel (pl. a fizikai idealizmus bírálatával) kénytelen mindkét fejezetben foglalkozni. Szerencsésebb lett volna az általános érvényű fejtegetéseket — a történelmi és a logikai szempont együttes figyelembevételével — egy fejezetbe összevonni, hiszen az egyes konkrét problémák úgyis sorra kerülnek a továbbiakban.

Figyelmet érdemlő gondolat, hogy az objektív valóságot nem a hagyományos — a mozgásformák alapján történő – osztályozásban vizsgálja, hanem a világegyetemben végbemenő fejlődés „objektív sajátosságai szerint" (198. o.). Ezen az alapon megkülönböztet kozmikus, biológiai és társadalmi fejlődést. Ez azért helyes, mert ezzel nem tagadja a mozgásformák szerinti osztályozás jogosultságát; a mozgásformákra alapozva ez a felosztás igen jól mutatja a legáltalánosabb értelemben vett fejlődés minőségi fokozatait.

Találkozunk azonban itt néhány hibás megállapítással. Hollitscher abból az egyébként helyes törekvésből indul ki, hogy a természettudományos és a filozófiai elgondolásokat történelmi sorrendben ismertesse. Ez nem lenne baj, ha kellő hangsúlyt kapna a filozófia és a természettudományok egymáshoz való viszonya. De nem mutatja meg a filozófia és a szaktudományok külön-

* *W. Hollitscher:* Die Natur im Weltbild der Wissenschaft. Globus Verlag, Bécs, 1960. (Gondolat Kiadó, 1961)

válásának folyamatát, és ez zavaróan hat néhány fontos kérdés vizsgálatánál. Ebből következik a lenini anyagmeghatározással kapcsolatos, igen vitatható kijelentése. Helyesen látja ugyan a lenini anyagfogalom kialakulásának körülményeit, mégsem kap kellő hangsúlyt az a tény, hogy ez elsősorban filozófiai, sőt ezen belül is ismeretelméleti meghatározás. Miután idézi Lenin idevonatkozó szavait, azt a megállapítást teszi, hogy „Így határolódik körül az anyag egyetlen tudományos fogalma" (112. o.). Kétségtelen, hogy a lenini anyagdefiníció tudományos, azaz nem mond ellent a szaktudományoknak. Csakis ilyen értelemben beszélhetünk *az anyag* tudományos fogalmáról. A lenini anyagfogalomnak azonban ismeretelméleti és nem általában szaktudományos szempontból van nagy jelentősége. Lenin azt tekintette fő feladatnak, hogy a XX. századi új felfedezések idején szilárd ismeretelméleti alapon leplezze le a természettudományos nézetekben megbúvó burkolt idealizmust. Nem célszerű tehát a lenini anyagmeghatározást — a fenti értelemben — az egyetlen tudományos anyagfogalomnak elnevezni, mert ezáltal összekuszálódnak a természettudományos és a filozófiai szempontok. Ha a szerző több figyelmet fordított volna a filozófia és a szaktudományok differenciálódására, akkor ez a hiba minden bizonnyal elkerülhető lett volna.

Ugyancsak nem helytálló a görög filozófiával kapcsolatos egyik nézete. A görög filozófia kezdeti szakaszának jellemző vonását, ti. azt a törekvést, hogy a világ lényegét mint minőséget (tűz, víz, levegő, föld) ragadják meg, Hollitscher a pénzgazdálkodásra vezeti vissza. A könyv 35. oldalán a következőt olvashatjuk:

„A pénz a csere és a társadalmi termelés általános értékmérőjévé kezdett válni . . . A dolgok előállításához felhasznált összehasonlítható „elvont munka" (általános emberi munka, minden minőségi sajátosságra való tekintet nélkül) az áruk közös dologi tulajdonságának tűnt. Az áruknak ez eldologiasító szemlélete révén kézenfekvővé vált, hogy a természetről bizonyos helyes elgondolást alkossanak meg, nevezetesen azt, hogy minden dolognak közös elemei vannak, sőt talán csak egyetlen közös ős- és alapanyag létezik, s minden ebből keletkezett, ebből tevődik össze."

Ez a feltevés nem indokolt. A görög kultúra fellendülésére és magas színvonalára igen nagy, sőt döntő hatással volt a kereskedelem, a kezdetleges árutermelés, általában a városi élet, a politika. De ez nem jelenti a filozófia és a pénzgazdálkodás közötti mechanikus analógia jogosultságát. Hollitscher legfőbb tévedése itt abban van, hogy — mint a fenti idézetből látható — úgy véli; a görög filozófusok eljutottak az absztrakt és a konkrét munka felismeréséig. Sőt, szerinte, ennek már a hilozoistáknál meg kellett lennie. Ez téves. Az első jelentős gazdaságtani vizsgálódást a görög filozófia későbbi szakaszában Arisztotelésznél láthatjuk, de Arisztotelész sem jut el az absztrakt és a konkrét munka felismeréséig. Mint Marx kifejtette, ez csak olyan társadalomban lehetséges, ahol az árutermelés teljesen uralkodóvá válik. Az árutermelés pedig csak a kapitalizmus kezdeti szakaszától fogva válik mindent átfogó jellegűvé. A görög poliszban csak rabszolgamunkán vagy kézműipari munkán alapuló kisárutermelés folyt. Ez pedig nem adhatott módot a fent idézett összefüggések felismerésére, így még Arisztotelész sem tudta sajátos árunak tekinteni a pénzt, hanem úgy fogta fel, mint emberi konvenciót, amely megegyezés útján jött létre, és az áruk összemérésének eszköze lett. Az értékfogalom felismeréséig nem juthatott el. Tehát még az arisztoteleszi pénzelmélet sem volt alkalmas arra, hogy közvetlen hatással legyen olyan filozófiai elképzelésre, amely a világ jelenségeit közös elemekre, minőségekre vezeti vissza. A görög filozófia kezdeti szakaszában tehát egyáltalán nem beszélhetünk erről. Lenin kitűnő érvelésnek nevezte Hegel azon fejtegetéseit, amelyekben figyelmeztet: „. . . nehogy az antik filozófusoknak tulajdonítsák eszméik olyan ‚fejlődését', amely számunkra érthető, de náluk valójában még nem volt meg.". (Lenin: Filozófiai füzetek, Szikra 1954. 236. o.)

A könyv második része rátér az anyag fejlődési formáinak vizsgálatára. Elsőként a kozmikus fejlődés problémáit kíséri figyelemmel. Helyes dialektikus szemlélettel indul el, kutatja a kozmoszban megnyilvánuló alapvető ellentmondást. Miután ezt a vonzás és a taszítás kölcsönhatásában találja meg, ismerteti a csillagászati világképet, majd az ebből adódó világnézeti következtetéseket. Bírálja az idealista és a vallásos elképzeléseket, de nem elég meggyőzően érvel az egyik legproblematikusabb kérdés, a galaktikaszínképek vörös-eltolódása, illetve az ebből adódó következtetések vizsgálatánál. (Mint ismeretes, az idealizmus ezzel a ténnyel véli igazolni a világegyetem tágulását és ebből kiindulva, keletkezését és teremtését.) Hollitscher nem ismeri el a tágulást az egész világegyetemre vonatkoztatva, de a relativitáselméletből kifolyóan lehetségesnek tartja a Metagalaktikában: „. . . a galaktika-színképek vörös-eltolódása a Metagalaktika tényleges tágulásának a következménye" (213. o.). Zárójelben ugyan

megjegyzi, hogy „statisztikus effektusról van szó", de nem világos, hogy ezzel mit akar kifejezni. A galaktika-színképek vörös-eltolódása bonyolult dolog, és oka még egyáltalán nem tisztázott a csillagászok előtt. Ezért igen fontos, hogy a marxisták világnézetileg szilárd álláspontonlegyenek a kérdést illetően. Ha úgy értelmezi Hollitscher professzor a statisztikus effektust, hogy a világegyetem egyik részén tágulás, más részén sűrűsödés mehet végbe — és így tartja lehetségesnek az általunk ismert Metagalaktikában a tágulást —, akkor ez elfogadható hipotézis. Így elképzelhető a fent idézett alapvető kozmogóniai ellentét egyik megnyilvánulási formájaként. A kérdés fontosságára való tekintettel azonban részletesebben kellene kifejteni ezt a problémát, mert így a helyes hipotézist csak sejteni lehet. Hollitscher a hiányos kifejtés ellenére is rámutat az e kérdéssel kapcsolatos idealista elképzelések társadalmi vonatkozásaira, a vallással és az egyházzal való szoros kapcsolatukra.

A biológiai fejlődéssel foglalkozó rész rendkívül alapos, ez a könyv legjobb fejezete. A szerző a biológia doktora. Marxista filozófiai nézőpontja lehetővé teszi, hogy tulajdonképpeni szakterületén minden vizsgált kérdést alaposan, érthetően tárgyaljon, és helyes világnézeti következtetések levonásával tegyen érdekessé. A sokoldalú vizsgálatból talán a gén- és a mutációelmélettel kapcsolatos eszmefuttatásai érdemlik a legnagyobb figyelmet. Ezekben meggyőzően bizonyítja a dialektikus módszer életrevalóságát, ez a módszer a biológiai kutatások terén is új felfedezésekre vezet, és megóvja a kutatókat attól, hogy következtetéseikben idealista vagy metafizikus vágányra tévedjenek. Pl. kimutatja, hogy a legújabb kutatások a dialektikus materialista módszer szellemében fedezték fel a gének és a citoplazma közötti ellentétet. Ezzel az öröklástani vizsgálódások olyan szakaszba léphetnek, ahol eredményesen cáfolhatják a formális genetikából adódó haladásellenes következtetéseket. Ezenkívül még sok új kérdést és problémát ismertet alapos és közérthető magyarázattal.

Ugyanilyen tartalmas a könyv utolsó fejezete, amely az emberréválás folyamatát tárgyalja. Az emberréválás legfőbb tényezőjét, helyesen, a munkavégzésben látja. Ehhez a kérdéshez, pontosabban, a kérdés részletes megismeréséhez kitűnő anyagot szolgáltat. Aprólékosan beszámol a bizonyító erejű őskori leletekről és a velük kapcsolatos vitákról is. A szerző alapos szaktudása itt ugyanúgy érvényesül, mint az előző fejezetben.

Az emberréválás biológiai vizsgálata mellett a tudati fejlődés elemzésére is kitér. Nyomon követi a tudat kialakulását és fejlődését a visszatükrözés kezdetleges formáitól az emberi tudat megjelenéséig. Az emberi nyelv problémájával kapcsolatban a kibernetika filozófiai vonatkozású kérdéseit is érinti. Kitér azokra a nyugati világban keletkezett fantasztikus elképzelésekre, amelyek a modern elektronikus gépek emberek feletti uralmáról szólnak. Helyesen mutat rá, hogy ezek az elméletek visszavezethetők a kapitalizmus egyik jellemző tulajdonságára, az emberi munka elidegenedésére.

Hollitscher professzor könyve megfelelt annak a feladatnak, hogy az utóbbi évtizedek természettudományos felfedezéseit világnézeti szempontból vizsgálva átfogó, marxista szellemű természettudományos világképet adjon. Nem hibátlan mű. Filozófiai következtetései nem mindig helytállók. Ennek ellenére hasznos olvasmány, mert nagy segítséget nyújt abban, hogy a nem szakemberek is megismerjék a természettudományok új eredményeit és a velük kapcsolatos világnézeti problémákat. A nálunk folyó széleskörű ideológiai oktatás jó hasznát veheti, mert ez az egy mű tudományos színvonalon és közérthető formában összegezi a marxista világnézet elsajátításához szükséges legfontosabb természettudományos ismereteket.

Licskó György

A kibernetika filozófiai kérdései*

A kibernetikával kapcsolatos sokrétű filozófiai kérdések arra indították az SZKP Központi Bizottsága Társadalomtudományi Akadémiájának filozófiai tanszékét és a Szovjetunió Tudományos Akadémiájának Automatikai és Telemechanikai Intézetét, hogy a témáról vitát indítson. A vitában számos tudományág képviselői vettek részt: filozófusok, matematikusok, fizikusok, mérnökök, pszichológusok és fiziológusok. A problémák elemzéséből kivette részét a „Voproszi Filoszofii" is, amelyben a vita anyagának nagy része megjelent. Az eszmecsere 1958-ban kezdődött, és kis megszakításokkal 2 évig, 1959-ig tartott.

A vita elején a kibernetika fenntartás

* Философские вопросы кибернетики

nélküli hívei és a kibernetika módszertani tételeihez kritikailag viszonyuló tudósok között elég nagy nézeteltérések mutatkoztak. A későbbiek során azonban a különböző szempontok közeledtek egymáshoz.

A szóban forgó könyv a vita alapján megírt következő cikkeket tartalmazza: Sz. M. Saljutin: *A kibernetika és alkalmazásának területe*, E. Kolman: *A kibernetika filozófiai és társadalmi problémái*, B. Sz. Ukraincev: *A kibernetika lehetőségei az anyag visszatükrözési képességeinek fényében*, A. I. Berg: *A vezérlés problémái és a kibernetika*, A. V. Hramoj: *A kibernetika fejlődésének történetéhez*, V. A. Iljin: *A vezérlési rendszerek tudományának egyes kérdései*, V. N. Kolbanovszkij: *A kibernetika egyes vitás kérdései*, P. K. Anohin: *A fiziológia és a kibernetika*, Ju. P. Prolov: *Az élő természet dialektikája és a mai kibernetika*, V. N. Tipuhin: *A kibernetika és a munka*, A. A. Feldbaum: *Az analógiák szerepe a kibernetikában*.

Ezeken kívül a könyv közli az I. és II. kibernetikai kongresszus anyagának rövid összefoglalását is.

A vita folyamán, ahogyan a felsorolt címek is mutatják, nagyon sok problémát vetettek fel. Valamennyinek még rövid ismertetése is meghaladná egy recenzió kereteit. Így az alábbiakban azokat a kérdéseket emeljük ki, amelyek a vita előterében álltak, és összefoglaljuk a vita során velük kapcsolatban elhangzott véleményeket. E kérdéseket három fő csoportra lehet osztani.

Az első kérdéskomplexum a kibernetika tárgyát, hatókörét és más tudományokhoz való viszonyát érinti.

Saljutin azt a kérdést vizsgálja, hogy a kibernetika a tudományok milyen kategóriájába sorolható. A kibernetikának Wiener által adott meghatározásából indul ki: eszerint a kibernetika a gépekben, az élő szervezetekben és az emberi társadalomban végbemenő hírközlés, vezérlés és szabályozás tudománya; a különböző vezérlési rendszerek vizsgálatánál a kibernetika azokat a közös vonásokat tárja fel, amelyek függetlenek a rendszerek anyagi szubsztrátumaitól, tehát az élettelen természetben, a szerves világban és az emberi kollektívában egyaránt megnyilvánulhatnak. Saljutin vitatkozik azokkal a filozófusokkal, akik kételkednek abban, hogy létezhet egy olyan nem filozófiai tudomány, amely a mozgásformák közül nem egyet, hanem többet tanulmányoz. Rámutat arra, hogy az említett ellenvetés alaptalan, hiszen ilyen tudományok már régóta léteznek. Ezek közé tartozik mindenekelőtt a matematika. A kibernetikát a matematikával sok közös vonás köti össze. A kibernetika is úgy, mint a matematika, a különböző természetű rendszerek mennyiségi és strukturális hasonlóságát, vagyis matematikai izomorfizmusukat állapítja meg. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a kibernetika a matematika egyik ága. A kibernetika, bár eléggé elvont, a matematikánál azonban konkrétabb jellegű önálló tudományág. A matematikát ugyanis a mennyiségi viszonyoknak a tartalomtól való teljes elválasztása jellemzi. Ez azonban nem mondható a kibernetikáról. A különböző kibernetikai rendszerek a mennyiségi és a struktúrális hasonlóságokon kívül közös minőségi jellemzőkkel is rendelkeznek. Mindenekelőtt a vezérlés az a közös feladat, amelyet ezek a rendszerek objektíven teljesítenek. Ezen az alapon Saljutin a kibernetikát a tudományoknak abba a csoportjába sorolja, ahova a rezgéselmélet, a termodinamika stb., vagyis olyan tudományágak tartoznak, amelyek főleg mennyiségi viszonyokat tanulmányoznak, de — a matematikával szemben — nem vonatkoztatnak el teljesen a tartalomtól.

Saljutin és Kolman a kibernetika és a dialektika hatásköre közti viszonyt érintették. Rámutattak arra, hogy a kibernetika hatásköre a dialektikáénál sokkal szűkebb. A dialektika ugyanis a természet, az emberi társadalom és a gondolkodás legáltalánosabb törvényeinek tudománya, a dialektikai törvények az összes folyamatokra és kölcsönhatásokra érvényesek, míg a kibernetika csak egy típusú (a vezérlési) folyamatok közös törvényeinek a feltárásával foglalkozik.

Berg a kibernetika tárgyának új meghatározását javasolja. A kibernetikát mint bonyolult dinamikai rendszerek vezérlésének tudományát határozza meg. Ukraincev és a könyv szerkesztőbizottsága (Iljin, Kolbanovszkij, Kolman) támogatják ezt az új meghatározást, és előnyben részesítik a Wiener-féle meghatározással szemben.

A második kérdéskomplexum az emberi agy és a bonyolult kibernetikai rendszerek viszonyát érinti. Itt az egyik legvitatottabb kérdés az volt, hogy a számológépek működését gondolkodásnak nevezhetjük-e. A vitát egyes kibernetikusok azon véleménye váltotta ki, hogy a számológépek teljesítik az emberi gondolkodás egyes funkcióit, tehát nincs semmi okunk kétségbevonni, hogy ezek a gépek gondolkodnak. Saljutin, Kolman és Berg erélyesen felléptek e felfogás ellen. Rámutattak arra, hogy a szellemi feladatok gépi megoldása és a gondolkodási folyamat közötti viszonyt két vonatkozásban kell vizsgálni. Az egyik a filozófiai vonatkozás. A gondolkodás a külvilágnak az agyi reflexműködés által történő visszatükrözés legmagasabb formája,

amely az ember biológiai és társadalmi fejlődése során jött létre. Mivel a gondolkodás létrejöttének e feltételei a gépeknél hiányoznak, a gépek nem gondolkodnak, a jövőben sem lesznek képesek gondolkodni. A második vonatkozás tulajdonképpen a kibernetikai. Abból a tételből, hogy a számológépek nem gondolkodnak, még nem lehet eldönteni, hogy melyek azok a szellemi feladatok, amelyeket a kibernetikai rendszerek meg tudnak oldani. E probléma vizsgálata a kibernetika feladatkörébe tartozik. A könyvben közölt összes cikkek szerzői elismerik az emberi agy és a kibernetikai rendszerek közötti bizonyos fokú analógiát és ebből kifolyólag, bizonyos agyfunkciók modellezésének a lehetőségét. Abban a kérdésben azonban, hogy hol vannak e modellezés határai, bizonyos nézeteltérések vannak köztük. Az emberi agy és a műszaki kibernetikai rendszerek lehetőségeinek összehasonlításával főleg Kolman, Frolov, Tipuhin és Feldbaum cikkei foglalkoznak.

Tipuhin azokkal a tudósokkal vitatkozik, akik szerint a számológépek a gondolkodásnak csupán az ún. „mechanikai jellegű" folyamatait képesek modellezni. Szerinte a gondolkodás mechanikus jellegű és alkotó tevékenysége között nem lehet merev határvonalat húzni, a kettő kapcsolata dialektikus jellegű. Ugyanaz a véleménye Feldbaumnak is. Álláspontját a következő példával illusztrálja: Az ókorban a térfogatok kiszámításához Arkhimédészéhez hasonló emberek nagy szellemi erőfeszítésére volt szükség. Most pedig akármilyen közepes képességű hallgató, az integrálszámítás segítségével, könnyen, majdnem „mechanikusan" meg tudja oldani ezt a problémát. Ebből arra következtet, hogy egyes olyan szellemi feladatokat, amelyekkel mostanában csakis tudósok foglalkozhatnak, a jövőben a gépek is meg tudnak majd oldani.

Kolman azt a nézetét fejti ki, hogy az összes olyan gondolkodási folyamatokat, amelyek formalizálhatók, előbb vagy utóbb a gépek is el tudják majd végezni, azt azonban lehetetlen egyszer s mindenkorra megállapítani, hogy melyek azok a szellemi feladatok, amelyek nem formalizálhatók, minthogy az összes lehetséges feladatok halmaza egyrészt végtelen nagy, másrészt állandóan fejlődésben van. Vitatkoznak azokkal a filozófusokkal, akik azt állítják, hogy a kibernetikai gépek csakis az arisztotelészi formális logika törvényei szerint működhetnek, és soha nem lesznek képesek arra, hogy a dialektikus logika törvényszerűségeit tükrözzék. Rámutat arra, hogy már a jelenlegi számológépek is meg tudnak oldani a felsőbb matematikához tartozó feladatokat (pl. differenciálegyenleteket)· E feladatok megoldásához azonban a formális logika törvényein kívül a dialektikára is szükség van. Ezzel kapcsolatban Engelsre hivatkozik, aki „A természet dialektikája" című művében bebizonyította, hogy a felsőbb matematika a legnagyobb mértékben dialektikus. A fenti példa, Kolman szerint, azt bizonyítja, hogy a gépek meg tudnak oldani a dialektikus gondolkodás körébe tartozó feladatokat is.

Frolov szintén foglalkozik a dialektikus gondolkodás gépesítésének a problémáival. Kolmantól eltérően azt állítja, hogy a dialektikus gondolkodás körébe tartozó feladatokat a kibernetikai gépek nem képesek megoldani. Ezt azzal támasztja alá, hogy az elektronikus számológépeknek nincs olyan blokkjuk, amely az „és—és" logikai fogalmát modellezné.

Az emberi agy funkcióinak modellezési határaival kapcsolatban, az említett kérdésen kívül, számos más vonatkozásban is vannak bizonyos nézeteltérések az egyes cikkek szerzői között. Abban azonban mind egyetértenek, hogy a számológépek működése mindig másodlagos marad az emberi agy működésével szemben, így tehát a gépek sohasem lesznek képesek arra, hogy az embert teljesen kiszorítsák a szellemi tevékenység területéről. A vita egyes résztvevői azonban, helyesen, rámutatnak, hogy a számológépek fejlődése nagymértékben elő fogja segíteni az emberi gondolkodóképesség tökéletesítését is. Ezzel kapcsolatban Tipuhin a következő érdekes gondolatot fejti ki. Ahogyan a marxizmus—leninizmus klasszikusai bebizonyították, az ember a munkája folyamán megváltoztatja a saját természetét is. Ebből szerinte következik, hogy az ember a munkaeszközök — köztük az elektronikus számológépek mint a szellemi munka sajátos eszközei — tökéletesítése közben elkerülhetetlenül kiszélesíti saját gondolkodásának határát és tökéletesíti ennek természetét.

A harmadik kérdéskomplexum a kibernetikai módszereknek a társadalomtudományokban való alkalmazása volt. Az ezzel kapcsolatos problémákat Kolman, Berg és Kolbanovszkij fejtegette.

Berg a társadalmi élet sok olyan területét sorolta fel, ahol már sikeresen alkalmazzák a kibernetikai módszereket (pl. gazdasági vizsgálatok, egyes társadalmi jelenségek modellezése, haditudományok, kereskedelem stb.) Valamennyi területen érvényesül a vezérlés mindhárom vonása, éspedig az információ gyűjtése, átdolgozása és végül, a döntés kidolgozása. A matematikai logika és a matematika más területei, valamint az elektronikus számológépek alkalmazásával mindezen műveletek sok-

kal gyorsabban, pontosabban, célszerűbben és nagyobb áttekintéssel mennek végbe, azaz a kibernetikai módszerek hatékonyabbá tehetik a társadalmi folyamatok irányítását. Elismerte a kibernetika nagy jelentőségét a társadalmi folyamatok tanulmányozásában és irányításában, de ugyanakkor fellépett a kibernetikának e szempontból való túlbecsülése ellen. Ezzel kapcsolatban rámutatott arra, hogy a kibernetika és az elektronikus gépek sem tudják megoldani a kapitalizmus problémáit.

Ennek a gondolatnak részletesebb kifejtését Kolbanovszkij cikkében találjuk. Kolbanovszkij azt írja, hogy bár a társadalom is a vezérelhető rendszerek közé tartozik, az önszabályozási folyamata azonban nem automatikus. Ez különösen az antagonisztikus társadalmakra vonatkozik; pl. a jog — mint a társadalmi kapcsolatok állami szabályozásának a rendszere — ezekben a társadalmakban az osztályok közötti ellentétet és az uralkodó osztálynak az elnyomottakkal szembeni erőszakját tükrözi, ez az ellentét pedig kibernetikával nyilván nem oldható fel. A kibernetikai elvek a kapitalizmus problémáinak megoldásában már csak azért sem segíthetnek, mert az antagonisztikus társadalmak sajátosságait nem lehet matematikailag kifejezni. Ezzel szemben a kommunizmusban, ahol a társadalmi önszabályozás a társadalom irányításának egyetlenegy formájává válik, a kibernetika számára ebben a vonatkozásban összehasonlíthatatlanul nagyobb perspektívák nyílnak. Kolman ebben a kérdésben lényegében ugyanazt az álláspontot képviseli, mint Berg és Kolbanovszkij.

A felsoroltakon kívül a könyv sok más érdekes problémát is érint. A könyv fő érdemét azonban, úgy gondolom, a felsoroltak is jól tükrözik. Ez pedig az, hogy átfogó képet ad a kibernetikának azokról a problémáiról, amelyeknek nagy filozófiai jelentőségük van, és sok oldalról megvilágítja őket. A cikkek jól elősegítik az új tudományág bonyolult kérdéseiben való tájékozódást, és jó alapot adnak e kérdések további megvitatásához. Ezt a célt a könyv még jobban szolgálná, ha röviden összefoglalná a vita eredményeit.

Benedikt Szvetlána

M. F. Ovszjannyikov: Hegel filozófiája*

„Természetesen nem vagyok többé hegeliánus, de mégis mindig nagy kegyelettel és ragaszkodással viseltetem a kolosszális öreg fickó iránt."
(Engels Langehoz, 1865. márc. 29.)

A filozófiatörténet egyes korszakainak vagy jelentős képviselői nézeteinek monografikus feldolgozása nem könnyű feladat. Hatványozott mértékben jelentkezik a nehézség, ha olyan univerzális gondolkodó életművének elemzésére vállalkozik valaki, mint amilyen G. W. F. Hegel, a klasszikus német és általában polgári filozófia csúcspontja volt. A hegeli filozófia kiváló értelmezője V. I. Lenin jól látta ezt a nehézséget. „A harcos materializmus jelentőségéről" c., 1922-ben írott munkájában Hegel dialektikájának materialista módon való rendszeres tanulmányozása szükségességével kapcsolatosan megjegyzi, hogy „a hegeli dialektika ilyenfajta tanulmányozásának, értelmezésének és propagandájának munkája természetesen rendkívül nehéz és kétségtelen, hogy az első kísérletek ezen a téren tévedésekkel fognak járni. De csak az nem téved, aki semmit sem csinál". Igaz, ma már túl vagyunk az első kísérletek időszakán, mégis a marxista filozófiai irodalomban még kevés olyan munka van, amely Hegel filozófiájának valamennyi részét átfogóan elemzi. Ovszjannyikov monográfiája bizonyos mértékig kitölti a szovjet filozófiai irodalomban e területen meglévő hézagot. A szerző, természetesen, nem lép fel azzal az igénnyel, hogy a legapróbb részletek elemzését adja, mert világosan látja, hogy az adott keretek között ez a célkitűzés abszurditás lenne. A rendkívül nagy területet átfogó hegeli filozófia interpretálásának feladatát a hegeli életmű legfőbb koncepcióinak és az ezekből közvetlenül adódó, néhány, napjainkban is időszerű kérdéskomplexum hegeli megoldásának kiemelésében és marxista kritikájában jelöli meg.

1. A kifejtés és a kritika módszere

Hegel korának, életrajzának és ifjúkori műveinek rövid áttekintése után Ovszjannyikov áttér a hegeli filozófia igazi forrásának és titkának, „Hegel bibliájának" (Marx) — a Szellem fenomenológiájának, majd a Logikának, a Természetfilozófiának és Szellemfilozófiának elemzésére, végül nagy vonásokban felvázolja a hegeli filozófia történelmi sorsát, különös tekintettel a dialektikus materializmusnak a hegeli

* М. Ф. Обсянников: Философиа Гегеля. Соцэкгиз, Moszkva, 1959. 305 old.

örökséghez való viszonyára. A hegeli filozófia hármas tagozódása magában rejti az interpretáció közbeni ismétlés veszélyét. A szerző monográfiája ezt sikeresen küzdi le, úgy, hogy a mindhárom fő részben megtalálható filozófiai tételek magyarázatába csak annyira mélyül el, amennyire az adott műben megtalálható filozófiai általánosítások elmélyülten vannak kifejtve Hegelnél. A hegeli kifejtés metodika egyik sajátossága, hogy a már felmerült fogalmak, kategóriák, törvények konkrét tartalmi gazdagsága nem egyszerre, hanem a különböző művek során keresztül tárul fel teljes mértékben. A szerző felismerve a hegeli filozófia kifejtés-módszertani sajátosságát, a korábbi művekben tárgyalt kérdések újfenti, intenzívebb hegeli kifejtésének kritikáját az előző fokok kritikájának megszüntetve — megőrzött formájában végzi el. A filozófia fő kérdéseire adott hegeli válaszok kritikája többsíkú. A szerző egyrészt a hegeli megoldásokat a régebbi filozófia eredményeivel, másrészt a kor más filozófusainak megoldási kísérleteivel veti össze, végül nagy vonásokban megadja a Hegel által adott válaszok és felvetett kérdések dialektikus materialista megoldását.

Hogyan exponálja a szerző a hegeli filozófiát, a klasszikus német filozófiának ezt a „kolosszális koraszülöttjét"? Lévén dialektikus materialista filozófus, mindenekelőtt megvizsgálja a filozófia alapkérdésére adott hegeli választ. Látja, hogy az egész hegeli filozófiai konstrukció az objektum—szubjektum (lét—tudat) sokszínű, dialektikus viszonyán, a kettő idealista azonosságán épül fel. Kimutatja, hogy a világmindenség lényege Hegelnél a gondolkodó emberi szubjektumoktól függetlenül létező, de az emberi tudatból absztrahált abszolút szellem önmozgása, önfejlődése. Az objektum—szubjektum viszonya hegeli felfogásának a középpontba állításával a szerző viszonylag könnyen meg tudja magyarázni a filozófia fő kérdéseire adott hegeli megoldások okát és lényegét. A hegeli filozófia rendszere és módszere közti ellentmondás vizsgálata közben elsősorban arra törekszik, hogy kiemelje a dialektika területén Hegelnél meglévő racionálisat, még a részkérdéseket illetően is. (Itt sok tekintetben a marxizmus klasszikusain túlmenő elemzést találunk.) Emellett a szerző még megkísérli a hegeli konzervatív rendszerben megtalálható racionális mozzanatok kiemelését is. A monográfia egyik hibájaként kell megemlítenünk, hogy Ovszjannyikov a hegeli filozófia elmélete és módszere közti ellentétet némileg egyoldalú összefüggésként kezeli, holott ez az összefüggés rendkívül bonyolult. Filozófiai irodalmunkban ennek az összefüggésnek az elemzése általában kimerül annak bemutatásával, milyen mértékben korlátozza a dialektikát, a dialektika törvényeinek érvényességi körét a hegeli objektív idealista rendszer. Rendszer és módszer hegeli ellentmondását illetően ennek a kérdésnek a vizsgálata kétségtelenül alapvető. Ennél azonban tovább kell menni, rámutatva arra is, hogyan hat vissza a dialektika Hegel konzervatív idealista rendszerére, vagyis arra, hogy a dialektika alkalmazása az idealista rendszerre, végső fokon, az objektív idealizmusnak a valóság jelenségei megmagyarázására irányuló törekvése kudarcát bizonyítja. Hogyan? Az abszolút szellem — Hegel szerint — az emberi megismerés különböző fokozatain keresztül — a hegeli abszolút filozófiában — visszatér önmagához. A szubsztancia visszavételtik a szubjektumba, illetve az abszolút eszme létrejön a természetből, ugyanakkor mégis benne marad, hiszen továbbra is létezik a természet és a társadalom formájában. Itt dialektikus alapon megoldhatatlan ellentmondás keletkezik Hegelnél, ugyanis a hegeli konstrukció értelmében az abszolút szellem más létének meg kellene szűnnie, hiszen a visszavétel befejeződött. A természet és a társadalom azonban tovább létezik, akár tetszik ez az abszolút szellemnek, akár nem. Mit csinál Hegel ebben a helyzetben? Elköveti a képtelenségek képtelenségét — a dialektikát a metafizikával váltja fel. Ezzel azonban csak azt bizonyítja, hogy az idealizmus „párosítása" a dialektikával nem lehet „tartós házasság", hogy végül a dialektikus objektív idealista konstrukciónak át kell alakulnia metafizikus idealizmussá. Ovszjannyikov részletesen fejtegeti, hogy a dialektikát Hegel idealista rendszere hogyan korlátozza, de erre a viszonyra nem mutat rá. Pedig ez tulajdonképpen a hegeli filozófia egyik „önkritikája".

2. A munka hegeli értelmezése és kritikája

Ovszjannyikov monográfiájának egyik központi kérdése az emberi tevékenység különböző oldalainak, az oldalak közti viszonyok hegeli felfogásának vizsgálata. Ez nem véletlen, ugyanis Hegel szinte valamennyi művében, de különösen a Jog-filozófiában sokat foglalkozik ezzel a problémával. Már az „Erkölcs rendszere" c., 1802-ben írott művében, az állat és az ember közti különbség vizsgálatánál arról beszél, hogy az állattal szemben az embert az jellemzi, hogy a tárgyak megsemmisítésén túlmenően új tárgyakat is képes létrehozni. Valamivel később, jénai előadásaiban pedig azt mondja, hogy az ember

akkor válik emberré, amikor szükségletei és a szükségletek kielégítése közé saját munkáját iktatja be. A szerző ezzel kapcsolatban (Marx után) teljesen jogosan azt mondja, hogy ez az emberré válás folyamatának zseniális megsejtése, mivel ebben a folyamatban Hegel nagy szerepet szán a munkának. A szerző szerint azonban a tárgyak átalakításának, termelésének folyamatát Hegel kizárólag szellemi tevékenységnek tartja: „Ilyen módon az anyagi tevékenység Hegelnél a szellemi tevékenység fajtájaként, válfajaként jelenik meg". (63. o.); „Miután Hegel az elméleti tevékenységen kívül a tevékenység más nemét nem ismeri el, képtelen arra, hogy a megismerés kritériumának a szubjektum—objektum misztikus azonosságán kívül mást megadjon." (82. o.); „Emellett nem szabad megfeledkeznünk arról, hogy a gyakorlati tevékenységet Hegel mint szellemi tevékenységet értelmezi. Nem véletlen, hogy a ‚gyakorlati szellem' terminusa helyett gyakran használja az ‚akarat' terminust. A gyakorlati tevékenységet mint az ember anyagi termelő tevékenységét, mint már erről szó volt, Hegel nem ismeri el." (177—178. o.). Ovszjannyikov alapvetően a Fenomenológia alábbi soraival bizonyítja tételét: „A forma azáltal, hogy *tárgyiasul*, számára nem lesz valami mássá, mint ami ő; mert éppen a forma az ő tiszta magáértvaló-léte, amely benne igazságává lesz." (Hegel: Fenomenológia. Akad. kiadó, 1961., 107. o.)

Ovszjannyikov szerint tehát Hegel nem ismeri el a munka fizikai-anyagi oldalát, illetve azt elvont szellemi tevékenységének tartja. Véleményünk szerint ez a magyarázat teljes egészében nem állja meg a helyét. Mi tagadás, a fizikai tevékenység Hegelnél kétségtelenül az elvont szellemi tevékenység válfajaként értelmeződik. Ez azonban szerintünk nem jelenti a fizikai tevékenység tagadását. Hegel világosan látja minden emberi munka két oldalát és a két oldal összefüggéseit is, de a munkatevékenység szellemi oldalát tartja az alapvetőnek. A fizikai oldal szerepe nála rendkívül mértékben elvékonyodik, ezért tűnik úgy, mintha tagadná az emberek érzéki-anyagi termelőtevékenységét. A munkafolyamat, a tárgyak átalakítása, termelése Hegel számára nem más, mint az öntudat külsővé válása. A munka nála, ilyen módon, tudati tevékenység. Ennek a tudati tevékenységnek a realizálása, a tárgyba való átvitele azonban anyagi tevékenységet is igényel, és ezt véleményünk szerint Hegel is látja. A Jogfilozófiában a magántulajdonról szóló részben egy helyen azt mondja, hogy az embernek abszolút joga van a tárgyak eltulajdonítására, mert a személynek joga és képessége, hogy saját akaratát belehelyezze minden egyes dologba. Ezáltal — szerinte — a dolog az én dolgommá válik. Amikor Hegel arról beszél, hogy a személy saját akaratát belehelyezi a dologba, akkor elsősorban a munka tudati-pszichikai oldalára gondol. Itt azonban még másról is szó van, mégpedig a „belehelyezés" aktusáról vagy az anyagi átalakító aktusról. Az „akarat belehelyezése" a dolgokba, vagy — más szóval — „a természetes létezés megváltoztatása" Hegelnél nem közvetítés nélküli transzpozíció. Ahogyan a schellingi közvetlen tudás irracionális tartalmát bírálja és tagadja, úgy itt is szembenáll a tárgyak emberiesülésének valamiféle telepatikus elképzelésével. A Fenomenológia „Uralom és szolgaság" c. paragrafusában a munka anyagi fizikai oldalának elismerése közérthető kifejezést kap:„ . . .az úr azonban, aki a szolgát tolta a dolog és maga közé, ezáltal csak a dolog önállóságával kapcsolódik össze, s tisztán élvezi azt; az önállóság oldalát azonban átengedi a szolgának, aki azt feldolgozza". A szolga — illetve ennek érzéki-anyagi tevékenysége az az eszköz, amely által az úr akarata a dologba belehelyeződik és a dolog átalakítást nyer. Az úr itt a munka célkitűző oldalát jelenti, míg a szolga elsősorban annak anyagi megvalósító oldalát. (Azért elsősorban, mert a szolga egyesíti magában a munka mindkét oldalát, de tudata csak az úr öntudata által jelenvaló tudat.) A szolga tudata, persze, visszahat az úr öntudatára. Az úr öntudata a szolga tudatán keresztül fejlődik, és ezt úgy értékelhetjük, mint annak a ténynek megsejtését, hogy a munka kiinduló és végpontja az érzéki-anyagi munkatevékenység. Mármost miért nevezi Hegel a munka ezen, akaratmegvalósító oldalát a szellemi tevékenység egyik válfajának? Ennek a magyarázata rendkívül egyszerű. Közismert tény, hogy Hegelnél a valóságos viszonyok kétszeresen eltorzulnak. Egyrészt abszolút módon megfordítódnak (a szubjektum és a prédikátum abszolút fordított viszonyban vannak egymással (Marx), másrészt: a dolgok közti és a dolgokban meglévő oldalak kapcsolatai a megfordítottságon belül mégegyszer deformálódnak, jelentőségükben aránytalanságok lépnek fel. A munka értelmezésénél is ez történt. A munka két oldala közti reális viszony — amely szerint az alapvető, a meghatározó az érzéki-anyagi oldal — Hegelnél megfordítva tükröződik. Nála az alapvető, a meghatározó, a kiindulópont a tudati-pszichikai. Emellett ennek az oldalnak a szerepét eltúlozza a másik rovására. Minden kétséget kizáróan igaz az, hogy a munkában rendkívül nagy szerepe van az ember tudati célkitűző és a cél-

kitűzés megvalósítása elhatározásának pszichikai mozzanatainak. Mi több, az érzéki-anyagi munkatevékenység, a célok megvalósulásának folyamata is feltételezi a tudat jelenvalóságát. Más szóval, csak értelmes lények képesek a természet és a társadalom lényeges megváltoztatására. Még a legegyszerűbb monoton mozdulatokat jelentő érzéki-anyagi tevékenység is bizonyos — persze, rendkívül csekély — tudatipszichikai tevékenységet feltételez. Enélkül egyáltalán nem beszélhetünk munkáról. Ha figyelembe vesszük, hogy a tárgyak lényeges megváltoztatásához igen magasfokú szellemi tevékenység szükséges, hogy a kéz és a munkaeszközök azonos fejlettsége mellett „okosabb", minőségileg magasabbrendű érzéki-anyagi tevékenység lehetséges, nem nehéz belátni, miért tartja Hegel ezt a munkát a szellemi tevékenység válfajának. Ugyanakkor a munka tudati-pszichikai oldala viszonylag önálló és tisztán szellemi tevékenységként is funkcionálhat. Itt megvan az a látszat, mintha a két oldal elvileg külön-külön létezhetnék, hiszen a munka tudati-pszichikai oldala — különösen az osztálytársadalmakban — nem feltétlenül kapcsolódik össze közvetlenül a munka érzéki-anyagi oldalával. Éppen ebből kiindulva teszi Hegel döntővé az előbbit. Hegel — téves kiindulópontja miatt — nem látja, csak megsejti, hogy a munka két oldala közül az alapvető, a szellemi oldalt meghatározó az érzéki-anyagi oldal, hogy éppen ez az oldal a munkatevékenység kiinduló és végpontja is egyben. Ugyanakkor Hegel látja, hogy bármiféle tudattevékenység önmagában nem elegendő az üdvösséghez, azaz a tárgyak megváltoztatásához, ezért kénytelen elismerni a tevékenységnek azt a formáját is, amelyben végső fokon végbemegy a tárgy átalakulása. Amikor Hegel a „gyakorlati szellem" terminusait felcseréli az „akarat" kifejezéssel, ezt — Ovszannyikov véleményével ellentétben — nem azzal a meggondolással teszi — hogy a gyakorlati tevékenység ugyis csak akarati ténykedés, hanem azért, mert látja, hogy az érzéki-anyagi termelőtevékenységben milyen nagy szerepe van az akarat pszichikai folyamatának. A hiba itt is az, hogy ezt az utóbbit tartja a döntőnek.

Ezek után számunkra már közömbös, hogy Hegel a tevékenységnek ezt a formáját a szellemi tevékenység válfajának, fajtájának tartja-e. A lényeges itt az, hogy „az akarat belehelyezése a tárgyba" érzéki-anyagi-tevékenység is. Marxnak a megjegyzése a hegeli filozófiát illetően, hogy „Az a munka, amelyet Hegel mint egyedülit ismer és elismer, az absztrakt szellemi munka", nincs ellentmondásban azzal, amit a fentiekben az érzéki-anyagi termelőtevékenység hegeli felfogásáról mondottunk, mert Marx itt bizonyíthatóan a Hegelnél található tevékenységfajták objektív idealista eredetére gondol. Marx jól látja, hogy Hegelnél viszonylagos értelemben beszélhetünk fizikai érzéki valóságos akciókról. Az Ökonomiai-filozófiai kéziratok más helye bizonyíték erre: „és mert a gondolkodás magának beképzeli, hogy ő közvetlenül *önmaga másika, érzéki valóságos akciót jelent*". (Kiemelés tőlem. — H. I.) Vagy más helyen: „a külsődlegessé vált életben mint olyanban, az ember igazi életét folytatja".

*

A monográfia nagy érdeme, hogy Ovszjannyikov nem „döglött eb"-nek tartja a hegeli örökséget, hanem a zseniális gondolatok olyan kincsesbányájának, amelyből a dialektikus materialisták még igen sok nemes „ércet" hozhatnak felszínre. Ovszjannyikov könyvének más erényeiről és hibáiról sokat lehet és kell vitatkozni. Egy rövid recenzió keretében azonban még csak jelezni sem tudjuk a felmerülő kérdéseket.

Herédi István

Z. Bauman: A jelenkori amerikai szociológia problémáiról[1]

Z. Baumannak, a lengyel fiatal szociológus nemzedék egyik legismertebb tagjának e viszonylag kis terjedelmű könyve olyan problémákat tárgyal, amelyek igen aktuálisak a marxista szociológia számára. Lengyelországban a szociológiának a szociográfiai-irodalmi leírásokon és kutatásokon jelentősen túlmenő tudományos tradíciói voltak már a felszabadulás előtt is. Mindenekelőtt Florian *Znaniecki* nevét kell itt megemlíteni, aki — főként módszertani elvei és munkái révén — ma már a polgári szociológia egyik klasszikusának számít, s habár tevékenységének nagyobb részét az Egyesült Államokban folytatta, jelentős iskolát hagyott hátra Lengyelországban is. De kívüle említésre méltó még legalább két iskola: St. *Czarnowskié*, aki Durkheim tanítványa volt, de egyes részletkérdésekben közeledett a marxizmushoz, s L. *Krzywickié*, aki szociográfiai és etnográfiai műveiben a történelmi materializmus álláspontját védelmezte.

[1] Z. Bauman: Z zagadnień współczesnej socjologii amerykańskiej. Warszawa, 1961. 242 o.

Ezek az előzmények érthetővé teszik, hogy amikor a konkrét szociológiai kutatások kérdése a XX. kongresszus után újból felmerült, ezek Lengyelországban rögtön nagy ütemben és széles alapokon kezdődtek meg. Ezzel egy időben nagymértékben megnőtt mind a szakemberek, mind a szélesebb olvasóközönség érdeklődése a polgári szociológia (mind idézőjelben vett, mind valódi) eredményei iránt. Ez az érdeklődés elsősorban az amerikai szociológiára vonatkozott, amely ma vitathatatlanul vezető szerepet játszik a burzsoá társadalomtudományon belül. Habár ez az érdeklődés teljesen érthető volt, hiszen a marxista szociológia felépítése elképzelhetetlen a polgári kutatók által felhalmozott módszertani tapasztalat és tényanyag kritikai elsajátítása s egyben a legújabb burzsoá társadalom-koncepciók mélyreható bírálata nélkül, ennek a jelenségnek megvoltak egyben a maga árnyoldalai is. Lengyelországban, ahol számos polgári szociológus működik jelenleg is, az utóbbi években nemegyszer lehetett találkozni az amerikai szociológia eredményeinek túlértékelésével, egyes polgári társadalomfelfogások nyílt vagy közvetett átvételével.

Ez a szituáció szülte Bauman munkáját. Ez magyarázza egyben e könyv alapvető célkitűzését — a szerző nem azt tűzi ki feladatául, hogy teljes és kimerítő áttekintést adjon az amerikai szociológia valamennyi irányzatáról és iskolájáról, hanem csak azokat a jelenségeket tárgyalja, amelyeknek vizsgálata során egyben választ adhat a marxista szociológia jelenlegi fejlődésszakaszában jelentős általános elméleti kérdésekre. Épp a kritikai és a pozitív tárgyalásnak ez az összefonódása e mű legfőbb jellegzetessége s egyben érdeme is. Az olyan kérdések vizsgálata, mint: „humanisztikus" vagy „alkalmazott-technikai" tudomány-e a szociológia?; mi a fejlődés kritériuma e tudományon belül?; lehetséges-e szociológia értékelés nélkül, s általában ideológiától „függetlenül", s mit jelent ezzel kapcsolatban az objektivitás követelménye a társadalomtudományokban?; mi az elmélet s az empirikus megfigyelés és tényanyag viszonya a szociológiai kutatásban? stb. — alkotja Bauman könyvének gerincét. Könyve, ha röviden is, de alapvető vonásaiban jellemzi az amerikái szociológia épp világnézeti szempontból legjelentősebb irányzatait és képviselőit (mikroszociológiai empirizmus, „human relations", Lloyd Werner antropologiai iskolája, Talcott Parsons és a funkcionális szociológia, az amerikai szociológiai empirizmus immanens, polgári bírálói: Gunnar Myrdal és Wright Mills stb.).

Bauman könyvének egyik alapgondolatát a „humanisztikus" szociológia (azaz a szociológiának alkalmazott technikai diszciplináiként való felfogásával ellentétes) koncepciójának védelme alkotja. A szociológia feladata nemcsak az, hogy választ adjon a funkcionáló társadalmi mechanizmuson belül felmerülő kisebb összeütközések és zavarok kiküszöbölésének módjára, hanem, ezen túlmenőleg, egyben a társadalom történelmi fejlődéséről, az emberi konfliktusokról szóló tudománynak is kell lennie, amely nemcsak a „hogyan", de a „miért" kérdését is megválaszolja. Erről a talajról folytat Bauman polémiát az amerikai szociológiában jelenleg uralkodó „radikális" empirizmus ellen. A tudományos állítások és hipotézisek empirikus igazolásának és ellenőrzésének követelménye minden tudomány létének egyik alapfeltétele. És bár képtelenség tagadni azt, hogy Marx munkái, pl. a „Tőke" — ebben az értelemben — empirikusak, a jelenlegi polgári szociológia éppen állítólagos nemempirikus, s ezért állítólagosan áltudományos jellege miatt veti el a marxizmust. Az empirizmus követelménye ugyanis leszűkítve és eltorzítva érvényesül a mai amerikai szociológiában. Az amerikai szociológusok döntő többségénél az empirizmus követelménye a következő két kívánalommal azonosul: 1. a társadalomról szóló ismereteket az egyes emberi individuumok viselkedésére vonatkozó információkból kell felépíteni, matematikai-statisztikai módszerek segítségével, 2. ezeket az információkat maguk az érintett individuumok nyújtsák a szociológusnak oly módon, hogy válaszolnak az általa feltett kérdésekre. Nyilvánvaló, hogy ezek a legtöbbször meg sem fogalmazott, természetesként elfogadott feltételezések egy meghatározott, mégpedig tévés elméleten nyugszanak. Egyrészt elfogadják a klasszikus liberalizmus koncepcióját a társadalomról mint ember-atomok összességéről — olyan felfogást, amelyet elméleti (de nem módszertani) viszonylatban már a polgári társadalomtudomány is elvetett. Másrészt feltételezik, hogy az emberek önmagukról alkotott véleményéből egymagából megismerhetjük az emberek viselkedését — olyan tételt, amelyet mind a köznapi, mind a tudományos tapasztalat megcáfol. A szociológusok többségével azonban a matematikai épület biztonsága és szigorúsága elfeledteti maguknak az alkotóelemeknek gyengeségét.

Jelenleg e módszertani felfogás nem leírt dogmaként nehezedik az amerikai szociológiára, s keretei közül igen nehéz kitörni. De e felfogás kialakulásának okait nem e szociológia módszertani problémáin belül kell keresnünk. A módszer mindig csak meghatározott célok elérésének esz-

köze, mindig csak függvénye a kutatás tárgyául választott területnek és problémáknak. Éppen a polgári szociológia feladatainak és társadalmi funkcióinak a XX. században bekövetkező nagymérvű leszűkülése felelős az „empirizmus" ezen ideáljának kialakulásáért. Marx szintén empirikus volt, de az ő empirizmusa egy olyan szociológusé, aki történelmi fejlődésében, változásában, belső ellenmondásaiban vizsgálja a társadalmi valóságot, mivel úgy véli, hogy a társadalomra vonatkozó ismeretek célja a társadalom átalakításának elősegítése. A jelenkori polgári szociológia „empirizmusáért" nemcsak erről a forradalmi, hanem egyben a XIX. századi burzsoá társadalomtudomány reformista álláspontjáról való lemondás a felelős. A mai amerikai szociológus az adottként vett, természetesként elfogadott társadalom egyes elemeinek leírására törekszik, az erre vonatkozó individuális vélemények, nézetek kategóriáiban. Ezt az álláspontot tehát a kapitalista intézmények iránti konformizmus szüli. Ezen túlmenőleg Bauman figyelmeztet arra, hogy — éppen mert a módszer mindig annak a problémának a mértékére készül, amelynek kutatására szolgál — nincs értelme az „egyedül üdvözítő" szociológiai módszer keresésének. A szociológiának *mint empirikus* tudománynak, amely azonban *társadalmilag jelentős* problémákat vizsgál, számos módszere és technikája van, aminthogy számos eltérő jellegű problémát is vizsgál. A feladat éppen az, hogy a módszer kiválasztása tudatos legyen, s ne kövesse vakon az éppen uralkodó divatot vagy szociológiai dogmákat, hanem a vizsgálat tárgyából, jellegéből, feladatából következzék.

Szorosan összefügg ezzel a problémakörrel annak vizsgálata, mennyiben megalapozott az amerikai szociológia sokat hangoztatott igénye a „tiszta", minden ideológiai feltételezéstől mentes tudomány nevére. Bauman meggyőzően bizonyítja e mítosz teljes jogosulatlanságát, kezdve a maguk ideológiai funkcióit egyáltalán nem rejtegető népszerű írásoktól, a kifejezetten alkalmazott, gyakorlati célokat szolgáló „technikai" szociológia lépcsőfokán keresztül egészen a nagy elméleti struktúrákig, amilyen például T. Parsons rendszere. Általában véve nincs társadalmi megrendeléstől, osztályérdekektől és ebből következő értékeléstől független szociológia. „Az értékelés — szögezi le Bauman — nem azonos a tényeknek az előre elfogadott értékek szemszögéből történő meghamisításával — a hamisítás mindig megmarad hamisításnak, függetlenül attól, milyen szükségleteket elégít ki. És nem igaz az sem, hogy el lehet kerülni minden értékelést, egyszerűen leírva azt, amit láttunk, és a megfigyelés pontos szabályozásával biztosítva e leírás egyértelműségét. Mert mindig azt látjuk, amit keresünk, és azt keressük, amit fontosnak tartunk, fontosnak pedig azt tartjuk, ami egy meghatározott társadalmi magatartásforma és meghatározott értékskála elfogadásából következik." (18—19. o.)

Ezeket az állításokat Bauman egy konkrét probléma részletes vizsgálatával igazolja. A munka egyik legsikerültebb résztanulmányában megmutatja, hogyan változtak a munkásról alkotott elképzelések, mily módon fejlődött a *munkás sztereotípusa* a polgári társadalomtudományban, elsősorban a szociológiában, a tőkés-munkás közti osztályviszonyok s a munkásmozgalom fejlődésének, a technikai fejlődés követelményeinek s számos egyéb összetevőnek hatására, s milyen ideológiai funkciókat töltöttek be ezek a nézetek elterjedtségük időszakában.

A munkás sztereotípusának fejlődésében Bauman három nagyobb időszakot különböztet meg. Az első periódus a polgári társadalom kialakulásának, s az ipari forradalomnak korszaka. Ebben az időben a fiatal burzsoázia egy atomizált, nem egységes és nem fegyelmezett munkástömeggel áll szemben, amely szintén csak most van osztályként kialakulóban. E burzsoázia — a középkori hűbérúrral ellentétben — társadalmi felsőbbségének semmiféle — sem jogi, sem szokásokon alapuló — bizonyítékával *nem rendelkezik*, sőt a feudalizmus elleni harcában kompromittálta a társadalmi egyenlőtlenség valamennyi tradicionális megalapozását. Épp ezért olyan új ideológiára van szüksége, amely szankcionálná az uralom és az alárendeltség új társadalmi típusait anélkül, hogy megsértené a polgári egalitarizmus jelszavát. Ezt már részben a protestantizmus ideológiája is megvalósítja. A szegénység és a nyomor – különösen a puritanizmus ideológiájában – megszűnt belépőjegyként szolgálni az égi királyságba, a szegénység bűnné vált, a lustaságnak, az isteni parancsolatok nem teljesítésének bizonyítékává. Ez az elmélet aztán átkerült a kialakulóban lévő polgári társadalomtudományba is. Adam Smith a gazdasági egoizmust állampolgári erénnyé változtatta: a nemzetek gazdagságához csak az egyes individuumoknak saját egoisztikus érdekükért folytatott harca vezet. A nyomor morális elítélését az intellektuális elítélés egészítette ki: „a szegények nemcsak lusták, de egyben észbelileg visszamaradottak is, akik képtelenek felismerni saját érdekeiket". Ezt a képet a malthusianizmus tette egésszé azzal, hogy objektív

természeti törvényként ábrázolta a morálisan és intellektuálisan magasabban álló individuumok kiválasztódását. A XIX. században ez a kép még kiegészül azzal, hogy a munkásosztály nemcsak a munka folyamatában, hanem a politikai életben is „természetszerűleg" alá van rendelve a polgárságnak. Guizot, Cobden vagy Spencer szerint a burzsoázia alkotja a nemzet természetes elitjét, a munkás a burzsoá tevékenységének köszönheti életlehetőségeit, a polgárság erőfeszítéseiből születik a társadalmi haladás, és épp ezért őt illeti a politikai és a szellemi vezetés poziciója, ő hivatott az egész nép képviseletére.

Ebben a korszakban tehát a munkás sztereotípusa kifejezetten negatív jelleget viselt. A munkás mind intellektuálisan, mind morálisan igen alacsonyan álló lény, akit az apátia és a lustaság állapotából csak az éhségtől való félelem és a korbács tud kiragadni. Ily módon ez az ideológia — és épp ebben állt társadalmi funkciója — tökéletes igazolást nyújtott a kizsákmányolás legdurvább formáinak is, s egyben — a természetes kiválasztódás törvényének *természeti* jellegére hivatkozva — érvként szolgált az állami beavatkozás minden formája ellen.

Sok szempontból hasonló ideológia alakul ki Amerikában is, de modifikálva az Egyesült Államok speciális körülményei — a feudális tradiciók hiánya, a hatalmas, el nem sajátított területek bősége, az állandó immigráció, a gyors karrierek és bukások lehetősége stb. — által. Így születik az *American Dream* ideológiája, mely összeköti a társadalmi egyenlőtlenség állandóságának hirdetését az egyes individuum társadalmi helyzetének nem állandó voltával. Ez ideológia szerint a társadalom egy nagy lépcsőt alkot, ahol minden állandó mozgásban van, lentről fel és fentről le, és mindenkinek egyforma lehetősége van a legfelső lépcsőfok elérésére. Habár ebben a sztereotípusban a munkás képéből hiányzik a fátumszerű elrendeltség, de a morális és intellektuális elítélés előbb jellemzett vonása változatlanul megmarad, habár ez itt inkább a társadalmi helyre magára, mint az egyes individuumra vonatkozik.

A XIX. század második felében azonban számos olyan változás megy végbe, amelyek fényében ez az ideológia elveszíti hatásosságát. A kapitalista nagyvállalatok és monopóliumok létrejöttével megszűnik minden közvetlen viszony és kapcsolat munkás és tőkés között, kialakul a nagyvállalatok igazgatását végző bürokraták („managers" és „white collars") rétege, egyre világosabbá válik, hogy nincs lehetőség arra, hogy a „tehetséges" individuumok a munkásosztály sorából a tőkések sorába kerüljenek át, s egyben nő a munkásmozgalom is. Ezeknek az új körülményeknek megfelelően a XX. század elején kialakul a taylorizmus, a „*scientific management*" ideológiája és elmélete.

Taylor lényegileg elfogadja a munkás korábban megrajzolt képét (a munkás „ostoba és flegmatikus, ökörszerű teremtmény" — Schop Management, 1911., 59. o.), de kiegészíti ezt új vonásokkal. Elsősorban arra helyezi a hangsúlyt, hogy a munkás viselkedése — habár talán logikus az önfenntartás biológiai ösztöneinek szempontjából — de teljesen irracionális a modern ipar bonyolult, tudományosan megalapozott követelményeivel szemben. A munkás termelőtevékenységét tehát segíteni és irányítani kell, s erre hivatott az új ipari adminisztráció — máskülönben a termelékenység visszaesése, társadalmi stagnálás, az ellentétek kiélezése következik be. A munkást rá kell vezetni arra, hogy megfelelően töltse be helyét a munka szervezetében, és erre az egyedüli eszközök azok lehetnek, amelyek megfelelnek természetének, tehát a közvetlen anyagi jutalom vagy büntetés. A munkás tevékenységét legelemibb alkotóelemeire kell felbontani, s ezáltal tenni alkalmassá egy szigorúan speciális funkció betöltésére, minthogy olyan lénnyel állunk szemben, aki csak olyan egyszerű tevékenységformákat képes racionálisan végrehajtani, amelyek neurofiziológiai terminusokban meghatározhatók.

Ez az elmélet számos ideológiai előnnyel rendelkezett. Egyrészt kielégítette az új ipari adminisztrációban helyet foglaló technikai értelmiség ideológiai igényeit, amely egyáltalán nem talált magának megfelelő társadalmi helyet a régi koncepció alapján; másrészt a munkásmozgalom kihívásával szemben már nem elégedett meg azzal, hogy a kapitalistát a kenyéradóként ábrázolja, hanem mint az életben elengedhetetlen vezetőt mutatta be, akinek segédlete nélkül elképzelhetetlen a képességek legmegfelelőbb kihasználása. Ily módon a munkásmozgalommal szemben folytatott polémia egy olyan területre tevődött át, ahol látszólag a tudomány objektív tényeire lehetett hivatkozni.

De a munkásmozgalom erősödése egyrészt, az új, az egyszerű futószalagnál jóval bonyolultabbá váló, állandó pszichikai felkészültséget igénylő technika fejlődése másrészt, időszerűtlenné teszi ezt az ideológiát is. Az állam gazdasági beavatkozásának növekedtével a munkásnak mint választónak, mint állampolgárnak szerepe — a munkásmozgalom erősödtével — egyre nő *gazdasági* hatásában is. A munkás már nemcsak homo faberként, hanem homo

politicusként is jelentkezik, sőt homo consumensként is, a közszükségleti cikkek listájának fokozatos kiterjedésével. Továbbá, a bonyolult technikai követelményekkel szemben a kapitalistának már nem ,,kezekre" hanem ,,emberekre" van szüksége — a termelési folyamat eredménye már nemcsak az izomerőtől vagy az egyes operációk begyakoroltságától függ, hanem egyre inkább az egész embertől, pszichikai állapotát is beleértve. Végül a nagyvállalatok kialakulásával, az alá- és a fölérendeltség hivatalos — formális — struktúrájának mind bonyolultabbá és személytelenebbé válásával egyre nő annak a veszélye, hogy a spontán módra kialakuló csoportok, a nem-formális struktúra elszakad a formálistól, ami összeütközések forrása lehet a vállalaton belül, s igen alkalmas területet kínál a szakszervezetek tevékenysége számára. Mindezek a problémák és igények egy új ideológia, a ,,*human relations*" koncepciójának megszületéséhez vezetnek.

Az individualisztikus koncepciókkal szemben most azt hangoztatják, hogy a kapitalista vállalat — közösség, amely lojalitást követel mind a vállalkozótól, mind a munkástól, s ezáltal határt szab tevékenységük szabadságának, viszont segítséget nyújt nekik individuális életük harcaiban. Ezt a közösséget egymáshoz illeszkedő társadalmi szerepek, funkciók bonyolult szervezete alkotja, amelyben egy tevékenység sem lehet meg a másik nélkül. Az egyes individuum csak akkor tevékenykedik racionálisan, ha aláveti magát a nagyipari szervezet követelményeinek, mert a saját erejéből úgy sem tudja az ezáltal kitűzött célokat megvalósítani. Így minden individuális tevékenység, amely nem a szervezetnek való alárendelésből, hanem, például, a szűk egyéni érdek követéséből indul ki — irracionális. Ezzel az új koncepció megőrzi azt az argumentumot, melyet Taylor nyújtott a kapitalista gazdaság védelmére, de a racionalitás megtestesítőit már nem az ipari szervezet vezetőiben és adminisztrátoraiban keresi, hanem a személytelen szervezetben magában, s ezáltal deperszonalizálja a kapitalista vállalaton belül keletkező konfliktusokat is.

A human relations elmélete a létért folytatott harc individualisztikus ideológiáját a ,,társadalmi" ember koncepciójával cseréli fel, aki keresi a közösséget, — akár az egyéb szükségleteiről való lemondás árán is — szívesen alárendeli magát csoportja parancsainak és követelményeinek. E felfogás szerint a munkás már nem az az ember, aki (közgazdasági szempontból) nem-racionális viselkedése következtében vereséget szenvedett a létért és az individuális sikerért folytatott küzdelemben. A munkás alapvető törekvése nem a másokkal való konkurrenciában elért egyéni siker, hanem éppen az együttműködés, a biztonság, amelyet csak úgy nyerhet el, ha egy általánosan elismert szerepet, funkciót tölt be valamely nagyobb közösségen, társadalmi szervezeten belül. ,,A munkás arra törekszik, hogy elismert szerepet játsszék a maga közösségén belül... Hogy megszerezze ezt az elismertséget, tudnia kell, hogy jó állást tölt be egy jó cégen belül, amely elismert, jó árukat gyárt, jó fizetést nyújt és jó körülményeket biztosít" (E. V. Schneider: Industrial sociology. 1957., 175. o.). Csak a vállalat zavartalan funkcionálása biztosítja ezen célok elérését, s így az individuális célok megvalósítása a vállalathoz való lojalitáson keresztül vezet. Ilyen körülmények között konfliktus a kapitalista üzemen belül csak nem-normális egyedek esetében, vagy pedig akkor jöhet létre, ha a vállalat helytelen, deperszonalizált szervezete nem teszi lehetővé a munkás számára, hogy azonosuljon valamely csoporttal és alávesse magát valamely tekintélynek. Innen erednek azok a Mayo és tanítványai által kidolgozott konkrét pszicho- és szociáltechnikai útmutatások, amelyek elsősorban a vezető apparátus ,,humanizációjára" irányulnak. A munkás természeténél fogva törekszik arra, hogy azonosítsa magát a tőkés szervezet céljaival, a vezetés feladata az, hogy létrehozza azokat a szervezeti feltételeket, amelyek közt ez megvalósulhat. Alá kell húzni, hogy a human relations gyakorlati technikai módszerei korlátozott keretek közt érvényesülnek az amerikai iparban, hatása elsősorban ideológiai-propagandisztikus jellegű (ezt állapítja meg pl. Mayo első kísérleteinek színhelyéről, a General Motors üzemeiről, Vincent és Mayers). Ez bizonyítja, hogy attól a pillanattól kezdve, hogy az önállóvá vált szociológia a burzsoázia társadalmi politikájának elemévé vált (ez lényegileg csak ebben a harmadik korszakban történik meg), rögtön át is vette azokat az ideológiai funkciókat, amelyek eddig a polgári társadalmi gondolatot jellemezték. A burzsoá osztálynak a munkásról alkotott képe, amely a proletariátussal szembeni politikája igazolásául és motivációjául szolgál, immár az akadémikus szociológia és a burzsoázia gyakorlati politikai s gazdasági tevékenységének összenövéséből származik.

Éppen azért, mert a társadalmi valóság egyszerű ,,leírására", rögzítésére való törekvés megvalósíthatatlan illúzió, amely maga is meghatározott, reakciós szociális feladatot betöltő ideológiaként szolgál, a valóban tudományos szociológia nem lehet meg saját világnézeti-módszertani alapjai-

nak tisztázása nélkül. A helyes világnézet nemcsak ahhoz szükséges, hogy a feltett kérdéseket meg tudjuk válaszolni, hanem mindenekelőtt ahhoz is, hogy jól tegyük fel, értelmesen fogalmazzuk meg a kutatandó kérdéseket és problémákat. Ezt a világnézeti alapot csak a marxizmusban találhatja meg a szociológus, mivel csak a marxizmus ad alapot a történelmi fejlődés dinamikájának feltárására, s ezáltal nélkülözhetetlen módszertani segítséget nyújt a társadalmi fejlődés vizsgálatához. Ebben az összefüggésben ugyanakkor felvetődik az, mit tud felhasználni a marxista szociológia a polgári szociológiai kutatások eredményeiből. Bauman itt a kérdés egyik aspektusára fordít különös figyelmet. A marxizmus elsősorban mint az osztályharc és a proletárforradalom, általában mint a társadalmi *dinamika és fejlődés* elmélete jött történelmileg létre. Fejlődésének sajátos körülményei részben magyarázzák, hogy a marxisták ez ideig kevés figyelmet fordítottak a már kialakult, viszonylag szilárd struktúrával bíró társadalom különböző részei közti összeműködés és összefüggés, a társadalmi „*statika*" vizsgálatára. Ennek jelentősége viszont a szocializmus és a kommunizmus építésének jelenlegi viszonyai közt a népi demokráciákban, illetve a Szovjetunióban igen nagy. A társadalmi statika (pl. a gyáron, vállalaton belüli emberek közti viszonyok, s ennek a termelésre való kihatása) vizsgálatára szolgáló konkrét módszerek és technikák elsősorban a polgári, főként az amerikai szociológiában nyertek kidolgozást, ahol a társadalmi status quo fennállásának biztosítása érdekében alkalmazták őket. Ezen metodikák és technikák ideológiai funkciója azonban a kapitalista rendszerre való sajátos burzsoá alkalmazásukban, nem pedig belső struktúrájukban rejlik. Viszonyunk hozzájuk nem lehet más, mint a polgári technikához általában. Természetesen a szocializmus megváltozott szociális körülményei közt az esetek többségében nem alkalmazhatjuk őket változatlanul, de alkalmazásuk, ill. átalakításuk kérdése nem elvi, hanem mindig az adott konkrét esettől függő gyakorlati probléma.

Természetesen egy olyan általában sikeres és értékes munka is, mint amilyen Bauman itt tárgyalt könyve felkelt bizonyos ellenvetéseket. Ezek közül itt csak egy elvi jelentőségű kérdésre szeretnék rámutatni. Bauman a jelenkori amerikai szociológia „hiperempirizmusának" bírálata során gyakran hivatkozik a XIX. századi „klasszikus" szociológiai hagyományokkal való ellentétére. Ebbe a klasszikus hagyományba, szerinte, egyaránt beletartoznak a marxizmus és a múlt század, illetve a századforduló polgári rendszerei (Mill, Spencer, Weber, Durkheim, Ward, Veblen, Ross stb.). Habár más vonatkozásokban a szerző világosan megmutatja a marxizmus és a polgári társadalomtudomány közti különbségeket, ez a közös nevezőre hozás nem véletlen, s hozzá tartozik egész koncepciójához. Bauman szerint a XIX. század valamennyi szociológusára egyaránt jellemző az aktív társadalmi álláspont, a szociológia társadalmi szerepének hangsúlyozása, elmélet és empirikus vizsgálat összekapcsolása, a nagy átfogó társadalmi problémák vizsgálata stb. — s ez az, ami a jelenkori polgári szociológiától való együttes különbségüket meghatározza. Ez az összehasonlítás azonban teljesen felületes, mert nem érinti a *tartalmi* kérdéseket. Az „aktív társadalmi álláspont" megfogalmazása elmossa a különbséget a proletariátus *forradalmisága* és a burzsoázia képviselőinek *reformizmusa* között. Ugyanez vonatkozik Bauman azon megállapítására is, hogy a múlt században a társadalmi fejlődés általános problémái voltak a figyelem előterében. Hiszen ezen megfogalmazás alatt Marx társadalomelmélete és a differenciáció és a konkretizáció spenceri „törvénye" egyaránt meghúzódik. Maga Bauman beszél arról, hogy a szociológus társadalmi-ideológia elkötelezettsége nemcsak a kérdésekre adott feleleteket, de a kérdések feltevésének módját is meghatározza. Ezt az igen helyes elvet azonban elfelejti alkalmazni akkor, amikor feltételezi a kérdésfeltevés azonosságát a XIX. század szociológusainál általában. Hogy ezt igazolja, nemegyszer eltúlozza az egyes polgári gondolkodóknál található progresszív elemeket (nehezen lehetne másképp értékelni az olyan megállapításokat, hogy John Stuart Millt aktív társadalmi álláspontja élete végén „messzeható társadalmi átalakítások" posztulálásához vezette). Mindez kissé az amerikai szociológia haladó polgári bírálóihoz közelíti az adott kérdésben Bauman álláspontját (pl. Wright Millsre jellemző, hogy egy, Marx, Weber és Veblen álláspontjából összeszőtt „klasszikus" hagyományt állít szembe a mai, apologetikussá és pragmatikussá váló hivatalos amerikai szociológiával, lásd főként legújabb műveit: „The sociological imagination" és „Images of men").

Egészében véve azonban Bauman könyve a marxista szociológiai tevékenység feléélénkülésének egyik értékes bizonyítéka. Könnyed és közérthető stílusa hozzáférhetővé teszi a széles olvasóközönség számára s ugyanakkor a benne tárgyalt, ideológiailag és elméletileg fontos problémák feltétlen megérdemlik a szakemberek érdeklődését is.

Márkus Mária

D. Huisman: Esztétika*

A múlt század esztétáival szemben az utóbbi időben viszonylag kevesen vállalkoznak összefoglaló esztétikai mű megírására. Nyilván sokan kilátástalannak vagy legalábbis célszerűtlennek tartják az ilyen próbálkozásokat az esztétika egy-egy területének alaposabb kimunkálása, a legfőbb elvi és szakesztétikai problémák kielégítőbb tisztázása nélkül. D. Huisman, a párizsi Kereskedelmi Főiskola rendkívüli tanára, az Ipari Esztétikai Intézet igazgatója tehát nagy merészségről tett bizonyosságot, mikor kis terjedelemre korlátozott könyvében megkísérelte az esztétika minden lényeges problémájának ismertetését.

Bár Huisman esztétikája eklektikus és szélsőségesen idealista, kritikai megismertetése mégis hasznos, nemcsak azért, mert a jelenkori polgári esztétikára jellemző számos nézetet tartalmaz, hanem azért is, mert egyes részletmegállapításait a marxista esztétika művelői is felhasználhatják.

A szerző idealista koncepciója már a műve első felét kitevő esztétikatörténeti részben is maradéktalanul érvényesül. Részletesebben csak Platón, Hegel, Schopenhauer és főként Kant elgondolásait méltatja. Az esztétika történetének három szakaszát különbözteti meg: a platonizmust vagy a dogmatikus kort, a kantianizmust vagy a kriticizmus korát és a pozitivizmust vagy a modern kort. Ez a periodizálás logikai szempontból nem helytálló, nem egységes. A dogmatizmus és a kriticizmus között van ugyan bizonyos logikai összefüggés, de ez a pozitivizmus és az előbbiek között a legjobb akarattal sem fedezhető fel. Ugyanakkor az egyes szakaszok tárgyalása során más problémák is felmerülnek, így pl. a szerző az ókori görög esztétikában — Platónnal szemben — Arisztotelésznek igen kis helyet juttat, és mindent elkövet Arisztotelész materializmus irányába mutató, a visszatükrözést felismerő nézeteinek „dematerizálására".

A kantianizmus, – Huisman szerint – kopernikusi fordulatot hozott, mert az esztétikának a dogmatizmustól a kriticizmushoz az objektív ideától a relativista, sőt szubjektivista attitüdhöz való fejlődése az ontológia elhagyásával s a pszichológia bekapcsolásával járt. Távol áll tőlünk Kant jelentőségét vitatni a filozófia s közelebbről az esztétika történetében. De történelmi helye csak úgy határozható meg kielégítően, ha koncepciójának kettősségével tisztában vagyunk. Huisman Kant kriticizmusával szemben nem foglal el kritikai pozíciót. Súlyosan téved, amikor úgy exponálja a problémát, mintha a dogmatizmussal szembenálló kriticizmus s a pszichológia bekapcsolása az esztétikai kutatásba szükségszerűen korrelátuma lenne a relativizmusnak, a szubjektivizmusnak, illetve a szubjektív idealizmusnak.

A szerző a tényekkel ellentétben, a modern kor esztétikáját az ennek csak egyik s nem is legjelentősebb részét alkotó pozitivizmus kategóriájába szorítja be. A pozitivizmust pedig pozitivista és eklektikus módon tárgyalja. A legkülönbözőbb nézetek képviselői kerülnek egymás mellett említésre (de valóban csak említésre); így, a többi között, két sorban a marxista iskola, nevezetesen Lefebvre, Zsdánov és Marx idevágó művei. Noha ez a rész öleli fel a legnagyobb anyagot, kifejtésére alig jut hely — inkább tájékoztató bibliográfia, mint esztétikatörténet.

Könyve második részében az esztétika területeit, a művészetfilozófiát, a művészetpszichológiát és a művészetszociológiát elemzi. Úgy véli, hogy az esztétika történetének három vázolt szakaszában egy-egy alapvető terület volt az uralkodó: a dogmatizmus kora lényegében a művészetfilozófiát, a kriticizmusé a művészetpszichológiát, a pozitivizmusé pedig a művészetszociológiát művelte. E párhuzamok, bármily tetszetősek, nem felelnek meg a valóságnak. Ha igaz is, hogy az ókori esztétikában — a szerző által, történelmietlen szemlélete miatt, még csak nem is jelzett — társadalomtörténeti és erre épülő tudománytörténeti okok következtében nem művelték behatóbban a művészetpszichológiát vagy a szociológiát, az azonban semmiképpen sem mondható, hogy a legújabbkori esztétika lényegében csak művészetszociológiából áll.

A művészetfilozófia azt vizsgálja, hogy mi a művészet. A szerző szerint: formák alkotása, a valóság stilizálása. De a művészetet anélkül meghatározni, hogy figyelembe vennénk társadalmi szubsztanciáját és szerepét — eleve kudarcra ítélt vállalkozás. E problémák tisztázása csak a visszatükrözési elmélet segítségével képzelhető el — ez pedig távol áll Huisman felfogásától. Mint láttuk, Arisztotelésszel is éppen materialista tendenciájú nézetei miatt bánik mostohán.

A művészetfilozófia másik nagy kérdése a művészet kritériuma — miről, hogyan ismerjük fel az igazi műalkotást? Az olyan — a szerző szerint a priori — kategóriák, mint pl. a harmónia, nem elégségesek s félrevezetők. A kritériumot nem kereshetjük — írja a továbbiakban Huis-

* *D. Huisman:* L'esthetique. Presses Universitaires de France, Paris, 1961. 128. o.

man — a parte objecti, csak a parte subjecti. Az igazi művészetet abból az érzésből lehet felismerni,, amelyet a műátélőben kelt. Ahol az elragadtatás okozta élvezet hiányzik, hiányzik a művészet is.

Természetesen, a priori normákkal valóban nem lehet közeledni a műalkotásokhoz, s nem lehet a műveket mintegy e normákhoz igazítani. De ebből egyáltalán nem következik, hogy a művészet objektív ismérveinek kereséséről le kell mondanunk. Ha ezt tennénk, lemondanánk arról is, hogy valaha megállapíthassuk, mi különbözteti meg az igazi műalkotást az áltól, a hamistól, az értéktelentől. Hiszen a fejletlen, primitív műátélő a sekélyes, giccses alkotásokban találja meg ,,az elragadtatás okozta élvezetet", de ezért ezek még nem lesznek igaz művek.

Az esztétika másik területének, a művészetpszichológiának tárgyalásánál a szerző kiindulópontja az ugyancsak francia Basch szélsőségesen szubjektív idealista tétele: ,,Egy tárgy esztétikai jellege nem a tárgy kvalitása, hanem a mienk; egy attitüd, amelyet a tárggyal szemben elfoglalunk". Huisman le is vonja a végkövetkeztetést: a műtárgyak (korsó, metszet, költemény, szimfónia stb.) olyan különbözők, hogy általában, egységben lehetetlen tanulmányozni őket. Ezt csak a mű által kiváltott esztétikai hatásnak, a műátélő tudatának tanulmányozása teszi lehetővé. Az esztétika történetének s a művészetfilozófiának tárgyalása során már kifejezésre jutó szubjektív idealista koncepció itt még élesebben kirajzolódik. Huisman e tévedései azért nagyon károsak, mert belőlük úgy tűnik, mintha a művészetpszichológiai vizsgálat csak az esztétikai szolipszizmus pozíciójából lenne jogosult.

A művészetpszichológiai fejezet legérdekesebb része az interpretáció pszichológiája. Müller—Freienfels alapján a szerző a műalkotással szembeni magatartás két típusát írja le. Az egyik a Mitspieler, akit aktív műátélés (erőteljes participáció) jellemez, a másik a Zuschauer, aki passzív szemlélő. Az előbbit nevezi Huisman interpretálónak. Az interpretáló motorikus, affektív, szubjektív, szemben az utóbbi racionalizmusával, objektivitásával. A jó színész s a kiművelt műátélő azonban egyszerre intellektuális és affektív, *szenzibilis és érzéki*, flegmatikus és szenvedélyes. Az esztétikai felfogás paradoxona, hogy egyszerre szemlélünk s részesedünk, de a participáció nem totális.

Az esztétika harmadik területével, a művészetszociológiával igen keveset foglalkoztak a különböző szociológiai iskolák — írja joggal Huisman, de még ,,a kevesek" között sem említi meg Marxot. A továbbiakban a szerző helyesen ismerteti a művészetszociológia fő kérdéseit. Leírja, hogy a művészetszociológia foglalkozik a közönséggel, kutatja a siker titkát, de nem elégedhet meg a közönség statisztikai vizsgálatával, mert akkor igen gyakran csupán azt konstatálhatná, hogy jelentéktelen, hamarosan feledésbe menő művészek hatása a maguk idejében nagyobb volt, mint a remekművek szerzőié. Foglalkoznia kell tehát magának a műalkotásnak a szociológiájával is. A mű mindig az egyén és a társadalom kölcsönös reakcióinak produktuma. Az alkotó szociológiája éppen a mű kialakulását meghatározó társadalmi feltételeket elemzi. Huisman igen helyesen polemizál azzal a felfogással, amely a művész szociológiai vizsgálatát a géniusz kivételes volta miatt lehetetlennek tartja. Rámutat, hogy egyrészt a történelmi elődökről sohasem szabad megfeledkezni, másrészt a géniusz — minden lázadásával, szélsőségesen individuális megnyilvánulásaival is — bizonyos kollektív szükségleteket juttat kifejezésre. A művészetszociológiának végül kutatnia kell a társadalmi formák és az esztétikai formák közötti korrelációkat.

A könyv utolsó része az esztétika problémáit vizsgálja. Sablonos módon ismerteti a művészet és a tudomány, a művészet és a természet közötti viszonyt. Közli a művészetek tér és idő szerinti osztályozását, és ismertet néhány újabb osztályozási kísérletet.

Befejezésként a művészet metodológiájáról olvashatunk. Furcsamód itt, műve végén határozza meg Huisman az esztétika tárgyát. Polemizál azokkal a koncepciókkal, amelyek szerint az esztétika nemcsak a művészet tudománya, hanem a természeti szépé, sőt általában a szépség minden modalitásáé. Ezt túl tág meghatározásnak tartja. Az esztétika — szerinte — kizárólag a művészet specifikus tudománya, nem pedig a szépségé általában. Huisman merev álláspontja nem helytálló. Az esztétika problémáinak java részét valóban a művészetesztétika kérdései alkotják. De a művészetesztétikai kutatás elmélyítése is azt követeli, hogy az esztétika a művészi szép vizsgálata mellett a természeti s az emberi tevékenység egyéb — nem művészi — szférájában fellelhető szép kutatását is feladatának tekintse. Semmi sem indokolja, hogy a nem művészi szép problémáival ne az esztétika, hanem más tudomány foglalkozzék. És különben is, melyik tudomány lehetne ez?

Huisman könyve rengeteg adatot, ismeretanyagot ölel fel, és ha nem is eredeti, de viszonylag újszerű koncepciót tartalmaz. Ám jelzett tévedései, világnézeti álláspontja következtében éppen koncepciója az, amitől élesen el kell határolnunk magunkat. *Halász László*